भाषाविज्ञान

Dr. Lalit Pradhan

Assistant professor Sanskrit

Govt. Digvijay PG college Rajnandgaon

इदमंधन्तम: कृत्स्नं जायेत भुवनत्रयं

यदि शब्दाह्वयं ज्योतिरासंसारं न दीप्यते।।

-आचार्य दंडी

यदि इस संसार मे शब्द स्वरूप ज्योति का प्रकाश न होता तो यह सम्पूर्ण संसार अंधकारमय हो जाता ।

भाषाविज्ञान की परिभाषा

- मंगलदेव शास्त्री –भाषाविज्ञानं तद् भवति यत्र सामान्यरूपेण मानवीय भाषाया: कस्याश्चिद् विशेषभाषाया: रचनाया: तथा इतिहासस्य अंतत: भाषाणां प्रादेशिकभाषणां अथवा 'बोली' इति एतेषां परस्परं समानतानां तथा विशेषतानां तुलनात्मकम् अध्ययनं क्रियते।
-

भाषाविज्ञानस्य अध्ययनप्रकाराः

1. सामान्य भाषाविज्ञान

अत्र सामान्यतः कस्याश्चिद् एकस्याः भाषायाः अध्ययनं न भवति, अपितु सर्वाः भाषाः सम्मिलिताः भवन्ति। तत्र सामान्यविषयाणां चर्चा भवति। यथा- भाषायाः उत्पत्तिः कथं भवति? आदौ भाषायाः स्वरूपं किं आसीत् ? इत्यादि ।

2. वर्णनात्मक भाषाविज्ञान

अत्र सामान्यतः कस्याश्चिद् एकस्याः भाषायाः तत्कालीनस्वरूपस्य एव अध्ययनं क्रियते। यथा – पाणिनेः अष्टाध्यायी । अत्र वाक्यरूपध्वन्यादीनाम् अध्ययनं भवति।

3. ऐतिहासिक भाषाविज्ञान

अत्र भाषायाः क्रमिकविकासस्य अध्ययनं भवति । यथा भाषायाः प्राचीनं रूपं किम् आसीत् ? तत्र परिवर्तनं कथं जातम् ? इत्यादि ।

4. तुलनात्मक भाषाविज्ञान

अस्य प्रारंभ: 18 वीं-19 वीं शताब्द्यां जात:। अत्र द्वयो: अथवा अधिकानां भाषाणां मध्ये तुलनात्मकम् अध्ययनं भवति।

5. सैद्धांतिक भाषाविज्ञान

अत्र भाषाया: प्रकृते:,संरचनाया:, उत्पत्ते: तथा विकासस्य अध्ययनं भवति। अत्रैव भाषाविषयक विभिन्न सिद्धान्तानां निर्धारणं भवति।

एवं वक्तुं शक्यते यत् भाषाविज्ञानं भाषाया: अध्ययनस्य तथा विश्लेषणस्य विज्ञानं वर्तते ।

भाषाविज्ञानस्य अंगानि

मुख्य अंग-

I. ध्वनि विज्ञान
II. पद विज्ञान
III. वाक्य विज्ञान
IV. अर्थ विज्ञान

गौण अंग-

i. भाषा की उत्पत्ति
ii. कोश विज्ञान
iii. भाषिक भूगोल
iv. लिपि विज्ञान

भाषायाः वैशिष्ट्यम्

- भाषा पैत्तृकसंपत्ति नास्ति।
- भाषा अर्जितसंपत्तिरस्ति ।
- भाषा पूर्णरूपेण सामाजिकवस्तुरस्ति।
- भाषा परंपरागता अस्ति।
- अनुकरणद्वारा भाषायाः अर्जनम् ।
- भाषा निरंतरं परिवर्तनशीला अस्ति ।
- भाषायाः अंतिमं निर्धारितं स्वरूपं नास्ति ।
- भाषायाः प्रवृत्तिः कठिनतया सरलतां प्रति।
- भाषा स्थूलतया सूक्ष्मतां प्रति ।
- भाषा संयोगात्मतया वियोगात्मतां प्रति।